

Д. Жұматов^{1*} , Д. Абдраханов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.
²ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: darkhan.herodotus@gmail.com

«КЕҢСЕ ЖҰМЫСЫНА ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕНГІЗУ ЖӨНІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ КОМИССИЯ» ЖӘНЕ «ЕҢБЕКШІ ҚАЗАҚ»

Мақала бейресми түрде елдің басты газеті аталып кеткен, Қазақстан Республикасының нөмірі бірінші қазақтілді газеті – «Егемен Қазақстан» газетінің тарихы мен 1923-1926 жылдар аралығында, яғни, газеттің «Еңбекші қазақ» атауымен Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің негізгі баспасөз, әрі мемлекеттік саясат пен ұлттық мәселені халық назарына ұсыну құралы ретіндегі рөлін «Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия» жұмысы мысалында зерттеуге арналады. Зерттеу аясы ретінде «Еңбекші қазақ» газетінің таңдалуының 3 негізгі себебі бар: 1) «Еңбекші қазақ»-тың кеңестік Қазақстандағы алғашқы қазақтілді ресми мемлекеттік газеті болуы; 2) Газеттің мақала аясындағы хронологиялық кезеңде (1923-1926 жж.) араб графикасына негізделген қазақ әліпбиінде шығуы (сонымен қатар бұл себеб құндылығы архивтік деректерден кем түспейтін мерзімді басылым ақпараттарының графика ерекшелігінен зерттеушілер тарапынан аз қолданылатымен де байланысты); 3) «Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия» жұмысы мысалында ХХ ғасырдың 20-30 жж. маңызды мемлекеттік істердің мерзімді басылым беттерінде жарық көруі мен уақыт өте тарихи-деректік әлеуетінің қалыптасуы бақылау. Газеттің тағы бір ерекше атап өтуге лайық тұсы – полемикалық рөлі.

Түйін сөздер: «Еңбекші қазақ», ҚазОАК, қазақ тілі, іс-қағаздарды жүргізу, ұлттық мәселе, БАҚ.

D. Zhumatov^{1*}, D. Abdrakhanov²

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Kazakhstan, Almaty

²Museum of Rare books of RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: darkhan.herodotus@gmail.com

«Central Commission on the integration of Kazakh language into documentation management» and «Enbekshi Kazak»

The article covers the study of the history of the main newspaper in Kazakh language of the Republic of Kazakhstan – «Egemen Kazakhstan» and the role of this newspaper in covering state policy and the national issue in the period from 1923 to 1926, when the newspaper was called «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz») and was the main organ of press of the Central Executive Committee of the KASSR on the example of the work of the «Central Commission for the Introduction of Office work in the Kazakh language». There are 3 main reasons for choosing the newspaper «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz») as a research field: 1) the fact that «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz») was the first official Kazakh-language State newspaper in Soviet Kazakhstan; 2) In the chronological period within the newspaper's article (1923-1926) publication in the Kazakh alphabet based on Arabic graphics (this is also due to the fact that the information of periodicals, the value of which is not inferior to archival data, is poorly used by researchers due to the specifics of the graphics); 3) On the example of the work «Central Commission for the introduction of office management in the Kazakh language» in the 20-30s of the XX century control over the publication of important state affairs on the pages of periodicals and the formation of historical and factual potential over time. Another highlight of the newspaper is its polemical role.

Key words: «Enbekshi kazak» («Labor Kirghiz»), KCEC, kazakh language, record management, national question, mass media.

Д. Жуматов^{1*}, Д. Абдраханов²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, Казахстан, г. Алматы

²Музей редких книг РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: darkhan.herodotus@gmail.com

«Центральная комиссия по введению казахского языка в делопроизводство» и «Еңбекші қазақ»

Статья посвящена исследованию истории главной казахоязычной газеты Республики Казахстан – «Егемен Қазақстан» и роли данной газеты в освещении государственной политики и национального вопроса в период с 1923 по 1926 года, когда газета носила название «Еңбекші қазақ» («Трудовой киргиз») и являлась основным печатным органом Центрального Исполнительного Комитета КАССР на примере работы «Центральной комиссии по внедрению делопроизводства на казахском языке». Есть 3 основных причин выбора газеты «Еңбекші қазақ» объектом данной исследовательской работы: 1) Газета «Еңбекші қазақ» служила главным печатным органом Казахского Центрального Исполнительного Комитета и соответственно имела статус первой казахоязычной государственной газеты; 2) вторая причина – особенности графики: газета «Еңбекші қазақ» в рамках хронологического промежутка установленного в данной исследовательской работе (1923-1926 гг.) печаталась на казахском языке в арабской графике (арабская графика – существенно ограничивает использования материалов газеты в исследованиях); третья причина – на примере работы «Центральной Комиссии по внедрению делопроизводства на казахском языке», 20-30-е годы XX века, изучить историю освещения важнейших государственных дел на страницах периодических изданий и формирования источникового потенциала редкого издания.

Ключевые слова: «Еңбекші қазақ» («Трудовой киргиз»), КЦИК, казахский язык, делопроизводство, национальный вопрос, СМИ.

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жж. қазақ қоғамы алдында көптеген күрделі мәселелер тұрды. Мысал келтірер болсақ, XX ғасырдың 20-30 жж. күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелер қатарына – революциялық өзгерістер, азаматтық соғыстар нәтижесінде орын алған ауыр қоғамдық-элеуметтік жағдай; ашаршылық салдары; оба және жұқпалы аурулардың таралуының алдын алу; артынша жаңа мемлекеттік құрылыс ұраны астында жүзеге асырылуды мақсат тұтқан – сауатсыздықты жою; жергіліктендіру немесе қазақтандыру; жаңа билік пен бұқара халықтың арасын жақындатуды ниетін көздеген – мемлекеттік билік органдарына ана тілін, яғни, қазақ тілін енгізу жұмыстары және т.б. маңызды мәселелерді шешу міндеті тұрды. Бұл міндеттердің көпшілігі сан алуан қиындықтарға қарамастан жүзеге асты деп айтуға негіз бар. Жалпы, мақала түйіні, бұл мемлекеттік маңызы бар, ұшы-қиыры жоқ көптеген мәселелердің, міндеттердің жүзеге асу жолындағы баспасөз құралдарының рөліне арналады. Бірінші кезекте, баспасөз құралдарының халыққа ақпарат тарату, кейбір кезде халық ағарту және қоғамдық тұжырым мен сананы қалыптастыру функциялары мен полемика аралына айналу тұсының маңыздылығын көрсете білу. Аталмыш мақала жоғарыда атап өтілген баспасөз

мүмкіндіктерін «Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия» жұмысы мысалында, «Еңбекші қазақ» газеті мысалында көрсету мен баспасөздің тарихи деректік құнын зерттеуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, РМК «Ғылым ордасы» Орталық Ғылыми кітапханасы, Қазақстандық Ұлттық Электрондық Кітапхана (kazneb) қорларындағы «Еңбекші қазақ» газеттерінің сандары (1923-1926 жж. арасы), мақаланың хронологиялық шеңберіне сай келетін (1923-1926 жж.) қазақ зиялы қауымы тарапынан жазылған еңбектер, комиссия жұмысына байланысты электронды қорларда сақталған құжаттар қарастырылды. Зерттеу жұмыстарын жүргізуде жинақтау, талдау, жүйелеп қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

«Егемен Қазақстан» баспасөз құралы тарихын зерттеу барысында Қампарбек Атабаевтың «Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде» монографиясы, Н. Омашев «Жиырмамыншы жылдар журналистикасы»,

«1920-жылдардағы кеңестік журналистика» 2 томы еңбектері, ал Кеңестік Қазақстанның мемлекеттік билік органдарын, ұйымдарында қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу мәселелерінің тарихы бойынша архивтік құжаттар, түрлі қаулы, бұйрық, хаттамалар жинақтарын, М. Қойгелдиев және Т. Омарбеков тарапынан жазылған «Тарих тағылымы не дейді?» атты 1993 жылы жарық көрген еңбектер қарастырылды. Жалпы, жоғарыда аталған еңбектерде баспасөз тарихы («Егемен Қазақстан» мысалында) және қазақ тілін енгізу жұмысы барысында құрылған «Орталық Комиссия» тарихы біршама деңгейде талдауға алынған болса да, толыққанды зерттеле қоймаған. Яғни, баспасөз көсемсөздерінде жарық көрген мемлекеттік мәселе және түрлі «комиссия» жұмыстары нәтижелері болашақта көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет ететін өзекті тақырып болып табылады.

Халықты саяси, мәдени, экономикалық, және маңызы жоғары басқа да ішкі-сыртқы ақпаратпен қамтамасыз ету, қоғам арасында ой-пікір қалыптастыру, идеологиялық тұрғыдан ықпал ету мен басқару жүйесімен кері байланыс орнату функцияларын атқаруда баспасөз құралдарының үлесі зор. Баспасөз құралдарының негізін мерзімді және мерзімсіз басылымдар құрайды. Әсіресе, тарихи дерек ретінде маңыздылығы жоғары басылымдар қатарына газет-журнал және әр-түрлі ғылыми, қоғамдық қауымдастықтардың басылымдарынан тұратын мерзімді басылымдарың орны ерекше. Қазақ мерзімді басылымдарының тарихына тоқталар болсақ, мерзімді басылым тарихы қазақ жерінде ХІХ ғасырдан бастау алып, 1870-1917 жж. аралығында Ташкент қаласында жарық көре бастаған «Түркістан уалаяты» газетінен тарқатылады. Баспасөз тарихын зерттеуші ғалым – Қампарбек Атабаев, қазақ мерзімді басылымдарын 1998 жылы жарық көрген «Мерзімді басылым ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде» атты монографиясында 5 кезеңге бөліп зерттеуді ұсынады: 1) «1870–1917 ж. наурызы, «Түркістан уалаяты газетінің» шыққан күнінен патша өкіметінің құлатылған күніне дейінгі қазақ баспасөзінің тарихы; 2) 1917 ж. наурызы – 1918 ж. ортасы. Уақытша үкімет тұсындағы демократиялық бастамалар кезіндегі ұлттық баспасөз; 3) 1918 ж. ортасы – 1920 ж. аяғы. Демократиялық күштердің большевиктік авантюраға қарсы жанталасқан күресі кезіндегі баспасөз; 4) 1921 ж. – 1991 ж. аяғы. Кеңес өкіметі немесе большевиктік диктатураның толық

орнауы, тоталитарлық жүйенің қалыптасуы және коммунистік партияның шексіз үстемдік етуі жылдарындағы мерзімді басылым; 5) 1991 жылдың соңынан бүгінгі күнге дейінгі, тәуелсіз Қазақстан тұсындағы ұлттық баспасөз (Атабаев, 1998:58-59).

Бұл аталмыш кезеңдердің әр-бірінде жарық көрген басылымдар, газет-журналдар қазақ тарихи ғылымына байланысты тың деректерге мол, әсіресе ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басында жарық көрген басылымдары мәліметтері архивтік құжаттармен бір деңгейде деп есептеуге негіз бар. Бұл мақалаға арқау болған, мерзімді басылым – «Еңбекшіл қазақ» газеті Қ. Атабаев кезеңдеуіне сәйкес төртінші кезеңді, яғни, 1921-1991 жж. аралығындағы Кеңестік кезеңді қамтиды.

«Еңбекшіл қазақ» газеті – қазіргі таңда тарихы, беделі, қоғамдық пікірге ықпалы мен таралымы жағынан Қазақстан Республикасының үздік газеті болып есептелетін «Егемен Қазақстан» атауымен танылған. «Егемен Қазақстан» газетінің тарихы 1919 жылы 17 желтоқсанда Орынбор қаласында басылып шыққан «Ұшқын» газетінің бірінші санынан басталады. 1919 жылдан қазіргі кезеңге дейін газет атауы бірнеше мәрте өзгеріске ұшырап отырған. Атап айтар болсақ – басылым 1920 жылы «Еңбек туы», 1921 жылы «Еңбекшіл қазақ», 1922 жылы «Еңбекші қазақ», 1932 жылдан бастап «Социалды Қазақстан», ал 1937 жылы «Социалистік Қазақстан» атауларына өзгерген. 1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қолжеткізген тұста, газет атауы «Егеменді Қазақстан», ал артынша, 1993 жылы 1 қаңтардан көптеген лингвист-филологтар талқылауларынан кейін, газеттің бас редакторы Әбіш Кекілбайұлы ұсыныспен «Егемен Қазақстан» атты қазіргі таңдағы атауына ұласты.

1919 жылдың 17 желтоқсанынан бастап шыққан бұл газеттерді әрбір кезеңдерінде Бернияз Күлеев, Смағұл Сәдуақасов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Ғабит Мүсірепов, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев сынды ұлтымыздың біртуар азаматтары қызмет істеп, басылымды дамыту, бет-бейнесін қалыптастыру, беделін арттыру ісіне зор үлес қосты (Газет тарихы, <https://ege-men.kz>).

«Ұшқын» газетінің 1 санынан бастап 1991 жылдар аралығында түрлі атаумен кең таралған бұл ақпарат көздері толықтай, әуелі Кирревкомның, кейіннен Қазақ ОАК

негізгі басылымдары қызметін атқарып, қаулы-қарарлар, қоғамдық-саяси, мәдени, шаруашылық тақырыптарға арналған көсемсөздерді таратып отырды. Мысалы, «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газеттерінде жарық көрген мақала тақырыптарын, журналистика тарихын зерттеуші ғалым Намазалы Омашев тақырыптық-мазмұндық жағынан төмендегідей жіктейді: «Біріншіден, ел арасындағы сауатсыздықты жою, бала оқытатын мұғалімдерді көптеп даярлау, мектептер салу; Екіншіден, елді отырықшылық өмірге үйрету үшін жер үлестіріп беру; Үшіншіден, елдің шаруашылығымен мәдениетін арттыру; Төртіншіден, халықтың саяси сауатын арттыру, үгіт-насихат жұмыстарының жүйелі жүргізілуі үшін баспасөзді күшейту; Бесіншіден, әйел теңдігі, сауаттандыру» (Омашев, 2014:4).

Әрине, Намазалы Омашев тарапынан жасалған жіктеу газеттер беттерінде орын алған мақалаларды талдау барысында жасалып, тақырыптық тұрғыдан өте дұрыс көрсетілген. Алайда газеттің нақты «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» аталған кезеңдерін: 1) Ішкі жаңалықтар (толықтай Кеңестер одағында орын алған ақпараттармен қамтылған); 2) Сыртқы жаңалықтар; 3) «Ұлттық мәселе»; 4) Шаруашылық-экономикалық бағыттағы жаңалықтар; 5) Мәдениет саласына қатысты жаңалықтар атты бес кезеңге бөліп зерттеуді де ұсынар едік. Жоғарыда айтылған әр-бір мәселе, әр-бір кезең газет редакциясы тарапынан жазылып, халық назарына ұсынылып отырды. Намазалы Омашев жіктеуін, және кейінгі бестік жіктеудің әр-бірімен тығыз байланысты, әрі бұқара еңбекқор халық пен Кеңес билігін жақындау мақсатында жүзеге асырыла бастаған үлкен жоба – қазақ тілін орыс тілімен бір ретте, көбінесе мәселесі шешілмей қапыда қалып жатқан қарапайым қазақ азаматтарының мүддесін қорғау мен жаңа кеңестік құрылысты жеделдету үшін қабылданған қазақ тілін жүргізу және қазақтандыру (коренизация) жобалары болды. Бұл жобаларды жүзеге асыру барысында 1921 жылы 2 ақпанда ҚАКСР ХКК-і «ҚКСР мемлекеттік мекемелерінде қырғыз және орыс тілдерін пайдалану тәртібі туралы декрет» (Декреты, 1921:174), кейінірек бұл декретке енгізілген толықтырулар, 1923 жылы 6 желтоқсанда ҚазАтКом Президиумының С. Меңдешев пен Ж. Садуақасов қол қойған қаулысы бойынша «Қырғыз тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі орталық комиссия туралы ереже» бекітілді (Шілдебай, 2020:4) және

«Қазақтандыру» мәселелеріне байланысты қаулы-қарарлар қабылданды.

«Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия»-ны – іс жүргізуге қазақ тілін енгізу жөніндегі жұмыстарды жоспарлау, республика бойынша барлық заң актілерін, қаулы-қарарларды қазақ тіліне аудару және баспадан шығару, Жұмысшы-шаруа инспекциясы Халкоматымен бірлесе отырып іс жүргізу үлгілерін даярлау және оны ендіру, губаткомдардың жанындағы қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі жергілікті комиссиялардың жұмысына басшылық жасау, іс жүргізуді енгізу жөніндегі техникалық қызметкер мамандарын даярлау жөніндегі жоспарды даярлау ісі жүктелді (Собрание, 1923(№15):5).

Жалпы «Орталық Комиссияның» құрылуына байланысты деректік дәлелі ретінде Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінде сақтаулы 1923 жылы 6 желтоқсанда өткен Қырғыз Орталық Атқару Комитетінің Үлкен Президиум мәжілісінің 46 нөмірлі Хаттамасын, яғни, «Об утверждении положения о Центр.комиссии по введению делопроизводства на кирязыке» («Қырғыз тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі Орталық Комиссия туралы ережені бекіту туралы») және Комиссияның алғашқы құрамы «Комиссию утвердить в следующем составе: Председатель – Секретарь КЦИК т. Садвокасов, Члены: НКПрос т. Залиев, НКЮ, т. Нурмаков, НКРКИ т. Алибеков, Агитпр от Обкома РКП т. Кенжин» («Комиссия келесі құрамда бекітілсін: төраға – ҚОАК хатшысы – ж. Садуақасов, ХАК – ж. Залиев, ӘХК – ж. Нұрмақов, ЖШИ ХК – ж. Әлібеков, РКП Обкомының үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісінің орынбасары ж. Кенжин») бойынша ақпараттары бар құжатты келтіруге болады (ҚР ОМА, к.30:71-71 т.б.).

Ал Комиссияның жұмысын тоқтатып, жұмысты Жұмысшы Қара-Шаруа Инспекциясы Халық Комиссариатына өткізу туралы деректер ҚР ОМА 5 қорында сақтаулы Қазақ ОАК Президиумының 5 шақырылым мәжілісінің № 57 хаттамасында кездеседі (ҚР ОМА, к.5:63-64).

Жалпы алғанда, Орталық Комиссия тарапынан атқарылған қазақ тілін жүргізу жұмыстары Қазақ АССР билеуші табы, қазақ зиялылары тарапынан маңызы жоғары істердің қатарында болып, жұмыс басшылықтың және халықтың жіті назарында болды. Бұл сөзге дәлел ретінде қазақ зиялыларының және «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторлары мен қызметкерлері, басқа да баспасөз құралдарында жазылған мақалалары.

Енді «Еңбекші қазақ» газеті беттерінде бұл Комиссия жұмысына қатысты жарық көрген біршама мақалаларға тоқтала кетсек.

Газеттің 1924 жылғы 213 санында, есімі Қ. деп қысқартыла көрсетілген адамның «Қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссияның ісі» атты мақаласы жарық көрген. Мақала: *«Қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссия соңғы мәжілісінде Қазақстан өлкесінің кеңселерінде қазақ тілін жүргізуге қазақ қызметкерлері көп керек болғандықтан іске алып қазақтың оқығандарын іске тарту (мобилизация) мәселесін қарап, қазақ республикасында барлық кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізу? КирЦИК-тің 1923-ші жылы 22-ші ноябрьде шығарған декретін іске асыру мен мемлекетке (?) аса керекті істі орындау мақсатында кеңсе мекемелеріне қазақ қызметкерлерін көбірек кіргізу үшін Қазақстан өлкесінде қазақ оқығандарына мобилизация құлақтандыруды КирЦИК-тен сұрауға ұйғарды.*

Гәм, демалысқа кеткен мүшелері Нұрмақов Алибековтардың орнына кісі кіргізу туралы мәселені қарап, аталған екі мүше демалыстан қайтқанша комиссия құрылысына жолдас Тоқтабаев пен? кіргізуді КирЦИК-тен сұрамақшы болды» (Қ, 1924(№213):2).

Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия жұмысын іске асыру мақсатында жасалған әрекеттер көптеген бөгеттерге тап болды. Бұл бөгеттер арасынан комиссия мүшелері есептерінде, қазақ тілін жүргізу жұмыстарын қадағалап, баспасөз беттерінде мақалалар, пікірлер білдірген басқа да зиялы қауым мүшелерінің жазбаларында ең көп айтылғаны – қазақ тілді қызметкерлердің немесе қазақ тілінде іс-қағаздармен жұмыс істей алатын адамдардың аздығы мәселесі. «Еңбекшіл қазақ» газетінің 1924 жылғы 213 санында жарық көрген бұл мақала да қазақ тілді кадр тапшылығы туралы сөз тартады. Яғни, бұл қысқа ақпараттық мақалада, Орталық Комиссия, Қырғыз (қазақ) ОАК-нің 1923 жылы 22 қарашада жариялаған декретін, Қазақ Республикасындағы барлық кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізу жұмыстарын жүзеге асыру мақсатында және қазақ тілді қызметкерлердің тапшылығы себебінен, қазақтың хат танитын, оқыған азаматтарын іске тарту (мобилизация) мәселесін қарастырғандығы туралы, мобилизацияға кірісу туралы ОАК ұсыныс жасағандығы хабарланады.

Ал, «Еңбекші қазақ» газетінің сол жылғы 221 санында, жоғарыда аталған бөгеттер қатарындағы тағы бір өзекті бөгет – жұмысты

қасақана тежеу бөгеті туралы, Комиссия мүшесі Аспендияр Кенжеұлының «Қасақаналық па? Қастық па?» мақаласында, Шалқар уезінде орын алған жағымсыз оқиға мысалында берілген: *«Біздің Шалқар уезінде кеңселерде қазақ тілі бірінші майдан бастап жүре бастады.*

Уез мекемелерінде қазақ тілі жүргізіле бастағанда, губернеден қазақша бір қағаз келген жоқ. Мысал үшін губерnelік санақ бөлімін алуға болады. Губерnelік санақ бөлімі қазақша қағаз жіберу орнына істі орысша жүргіз деп бұйырады. Шалқардың уездік санақ бөлімінің бастығы Әлібаев (?) жолдас губерnelік санақ бөлімінен 10-дай №225 нөмірлі қатынас қағазы мен қазақша жақсы жаза білетін бір қызметкер алуға рұқсат бер деп сұраса, губерnelік санақ бөлімінің бастығы (орыс емес, қазақ) Тұрмұқаметұлы табандатып тұрып Әлібаевқа орысша бұйрық жазады (29 май, қатынас қағазының нөмірі 1800). Бұйрықтың қысқаша қорытындысы мынау – адам алуға рұқсат етілмейді, губерnelік санақ бөлімінің жалғыз саған ақша беруі де қиын. Уездік санақ бөлімінде бірақ адам болуға керек. Істі қазақша жүргізуі тиімсіз. Енді қағазды қазақша жазсаң мықты сөгіс естірсің... деп жарты табақ қағаздың бетін толтырып Тұрмұқамбетұлы шегендеп қол қойған. Тұрмұқамбетұлы басқа мекемелердің бәрін қазақша жүргізгенде, санақ мекемесінде де жүргізуге болатындығын ойламады ма екен? Тұрмұқамбетұлы жаратпайды деп жүргізіп жатқан істі тоқтатып, орысша жүргізуге болмайтындығын білмеді ме екен? қарақұлақ жасы дегендей қазақша қолы жүрмейтін болса, қазақ тілін сүймейтін болса, жұмысты тастап қарап жүру керек қой! Оған қарап күйдің тілегін, хукіметтің декретін бұзуга болмайды-ғой! Міне, орындарда қазақ тілі жүретін аз! (өз әлінише ептеп-ептеп болсада) Бірақ осылай етіп губерnelердегі оқыс азаматтар прастой (простой) болғысы келмей, бөгет жасайды.

Дұрысында Тұрмұқамбетұлынікі қасақаналық па? Қастық па? Қазақ тілін жүргізу комиссиясы есептесқой, сөйлесу жоқ.

Болыстық, уездік мекемелер қазақ тілін жүргізу шамасынан келгенше тырысып жатыр» (Кенжеұлы, 1924(№221):3).

Орталық Комиссия жұмысының қиын жүруінің тағы бір себебі қаржы тапшылығы. Қаржы мәселесі қазақ тілін білетін немесе қазақ тілінде іс-қағаздарды жүргізе алатын қызметкердің тапшылығы мәселесімен бір қатарда ең көп айтылған мәселелердің бірі болды. Бұл екі мәселенің өзара байланысы да

бар. Бұл байланыс бірінші кезекте қаржының қазақ тілді қызметкерлерді дайындауға және мемлекеттік мекемелерде қосымша штат құруға қажеттелігінен туындады. «Еңбекші қазақтың» 1924 жылғы 224 санында «Орталық кемеседе (комиссияда)» атты қысқаша ғана ақпараттық жазбада: *«Қазақ тілін жүргізетін Орталық Кемесе бастапқы кезде әр кемесереттің һәм олардың губернелік бөлімдерінде қазақ қызметкерлерінің қосымша штатын белгілеуге ұйғарып Орталық Хүкіметтен қосымша қаржы сұралып еді, бірақ Орталық оған бере алмады. Сол себепті Орталық Кемесіесі губернелік кемеселерге барлық қызметкерлердің бір сыпырасын шығарып олардың орнына қазақтың тілін, жазуын білетін адамдарды алуға қам қылуды ұсынды»* (Орталық, 1924(№224):2), яғни, Орталық Комиссияның қазақ қызметкерлерінің қосымша штатын ұйымдастыруға Үкіметтен қаржы сұрағаны, ол сұраныс Үкімет тарапынан қолдау таппағаны айтылады.

Қазақ тілін жетік білетін мамандар тапшылығы мен адами фактор салдарынан Комиссия жұмысының бөгелуі туралы «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылғы 228 санындағы «Шалқарда қазақ тілін жүргізу жайы» атты Ер-Дәулет есімді азаматтың қысқа мақаласынан да аңғара аламыз: *«Шалқардың уездік Атқару комитетінің жанында 19 мартта қазақ тілін жүргізу кемесиясы (комиссиясы) сайланды. Ол кемесиялар (комиссиялар) майдың 1-нен бастап уездік бөлімдерде істі қазақша жүргізуге қаулы шығарды. Сол қаулы бойынша уездік бөлімдерде іс қазақ тілінде жүре бастады. Бұл күндерде уездік бөлімдер өз араларында бір-бірімен орысша жазған қағаздарды алмайтын болды. Бірақ іс жөнге басып, жеңілдікпен жүріп жатқан жоқ. Себебі, қызметкерлердің аздығы. Және азынаулақ азаматтарымыз міндетті орындарда отырғандығы, бір қатар азаматтарымыз амалда қарап жүргендігі боп отыр. Қарап жүрген кері тартпа, жалқау, білікті азаматтарымызды тарих бағалар. Жол ақысы жүру дегендей ақырындап болсада алға қозғала береміз тағы»* (Шалқарда, 1924(№228):2). Бұл мақаладан алатын басты жаңалық Шалқар уезінде «қазақ тілін жүргізетін комиссияның» 1924 жылы 19 наурызында құрылғандығы, ал мамыр айының 1-нен уездік мекемелердегі кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу туралы қаулы шыққандығы. Алайда, бұл бастамалар да қазақ тілді кадрлар тапшылығы мен бұл жұмысты жүзеге асыруға кейбір лауазымды қазақ азаматтарының ниет

білдірмеуі салдарынан комиссия жұмысын бәсеңдетіп тежеуде.

Кейбір өңірлерде қазақ тілін жүргізу жұмыстары тіптен бір орыннан жылжымаған қалпында қалып отырды. Оған дәлел «Еңбекші қазақтың» 1924 жылы жарық көрген 231 санында шыққан «Шарлақта», яғни, Омбының Шарлақ ауданындағы комиссия жұмысының жайы: *«Шарлақтың қай мекемесінде болса да әлі күнге дейін қазақша жүргізілген іс жоқ. Уездің Атқару комитеті жаңа да қата ойланды. Бір ыңғай қазақ болыстарына қағаз қазақ тілінде жіберіліп, орыс пен аралас болып Аткомдарға орысша жіберіліп отыр. Уездің атқару комитетінде қазақтан екі гана жігіт отыр»* (Шарлақта, 1924(№231):3).

«Еңбекші қазақ» газетінің жоғарыда ұсынылған 231 санында «Шарлақта» ақпараттық мақаласынан өзге, нақты 1924 жылы жеке-жеке мекемелерде қазақ тілін енгізу жұмыстарының қалай жүріп жатқандығы туралы тұшымды ақпарат алып, талдау жүргізуге мүмкіндік беретін тағы 4 ақпараттық мақала берілген. Бұл малалардың бәрі газетте «Қазақ тілін жүргізу» бағанында тізбектеліп жарияланған. Мақалалар сот мекемесі, милиция, жер бөлімі, тергеу бөлімдеріндегі қазақ тілінің жағдайын көрсетеді:

1. Сот мекемесі: *«Бұл мекемеде де іс қазақша жүрген жоқ, орысша жүріп жатыр. Қазақ қызметкерлерінен біреуі де жоқ. 23 жылдың аяғында қазақ соты жеке бөлініп, үш жігіт істі қазақша айналдырып, тым жақсы болып келе жатыр еді, губсоттың бұйрығы мен жабылып қалды. Содан кейін іс таз қалпына түсіп тағы орысшаға айналды. Сот бастығы Мартынов жуырда түсті. Қазақша арызбен кірген қазақ кедейлерін де орысша жаздырып әкел деп қуып шығушы еді. Жаңа болған судья одан да сорақы»* (Сот, 1924(№231):3).

2. Милиция және қылмыстық іздестіру бөлімдері: *«Мұнда екі қазақ жігіті отыр. Бастықтары орыс, азулы кісілер. Екі балаға ерік беретін емес. Әлдегі жуандардан соққы көріп, жылап келген сорлы қазақтар мұңзарын өз қолымен, өз-өзімен жеткізе алмайды да орысша арыз жазып берші қарағым деп шұбырып жүрген бір кедей. Одан басқа партия комитеті, капертасия (коперация) бөлімі, кәсіпшілер ұйымы, оқу бөлімі бұлардың бәрінде де қазақ қызметкерлері жоқ. Орыстар, орыс тілінде жүргізіп жатыр. Бұларың қалай деп айтушы қазақ жігіті болса, ұлтшылдық таңбасын баса қояды. Кедей, езілген таптан шыққан жас ортақшылар, орыстардың*

ажырайғанын көріп тауы шағылып қалады. Уездік мекемелерде 10 шақты қазақ жігіттері бар. Қазақ тілінің іске аспай жатқанын қалың бұқарамен араласа алмай отырғанын айтып, қынжылады. Отаршыл орыс жолдастар бұлардың қынжылғанын қайтсін! Қазақ тілі жүруіне екінші кесел қазақ қызметкерлерінің аздығы. Бірақ мына күйімен тұрғанда қазақ қызметкерлерінің қызмет істей алатындай түрі жоқ» (Мелетсия, 1924(№231):3).

3. Жер бөлімінде: «Мұнда бір қазақ жігіті бар. Жаңа да келді. Ол жігіт істі қазақша қанша жүргізетін демеді. Жанындағы мүйізді қошқарлар ырық бермеді. Мұндағы қызметкерлердің көбі Некең (?) замандағы сары-ала түймелілер. Қазақша дегенді естігенде төбе шашы тік тұрып ашуланады» (Жер, 1924(№231):3).

4. Тергеу бөлімінде: «Тергеу бөлімінде жаңа келген жолдас Асанұлы (Аманұлы) өз жұмысының бәрінде қазақ тілінде жүргізіп жатыр. Орыстар орысша жазады. Жоғарғы мекемелерде қазақша жазып жіберіп отыр. Жалғыз өзі, жұмыс ауыр, ауыр болса да қазақша жүргізуге ынтасының күштілігінен аянбай шыдап, атқарып отыр» (Тергеу, 1924(№231):3).

Байқап отырғандарыңыздай жоғарыда көрсетілген мекемелердің үшеуі құқық қорғау мекемелері. Қазақ тілін енгізу процесі бірінші кезекте патшалық дәуірден бері құқығы тапталып, әділетсіздікті көп көрген жергілікті халықтың, қазақ халқының құқы мен мүддесін қорғау үшін қолға алынған үрдіс. Бірақ, бастама аталған мекемелердегі еуропа нәсілді азаматтардың қарсылығына тап болған. 1924 жылы бұл мекемелерден өзге қазақ тілі енбеген және тіптен қазақ қызметкерлері алынбаған мекемелер болды, олар: партия комитеті, кооперациялар бөлімдері, кәсіпшілер ұйымы, оқу бөлімшелері.

«Қазақ тілін жүргізу» жұмыстары барысында орын алған қаржы тапшылығы мен кадрлық ресурстардың дұрыс қолданылмауы мәселелері де Орталық Комиссия тарапынан атқарылатын қызметтерді күрделілендіре түсті. Түрлі губерниялар, уездер, аймақтардағы қазақ тілін жүргізетін комиссиялар «тіл жүргізу» мен «кадрлық» мәселелерде біршама қиындықтарға тап болып, дұрыс шешімдер қабылдамаған кездері болды. Тек тапсырманы орындау мақсаты көздеп, жұмысы қазақ тілінде жүргізілуі керек кеңселердің қаржылық, кадрлық жағдайын ескермей, жіберілетін қызметкер қалауын ескермей, қысқасы, еңбек шарттарын

бұзушылыққа әкеліп соғатын іс әрекеттердің де орын алған жерлері болды. Бұл оқиғалардың дәлелі ретінде ҚР ОМА қорындағы «Семей губернелік қазақ тілін жүргізетін кемесіесіне» атты хатты қарастыруға болады. Хат мәтіні: «Қазақстан Еңбек Комиссариятының берген мағлұматына қарағанда. Сіз Семейдің губерниялық Еңбек бөлімінде штаттан тысқары қызметке өзімен сөйлеспейінше жолдас Нөкербек баласын жібергенсіз. Соңғыны Еңбек бөлімді қызметке белгілеседі, қазақ тілін жүргізуде толықтырылған орынға деп жіберілген. Жалақы болмағандықтан оған жалақы бере алмай отырған сияқты. Соның үшін кеңселерде қазақ тілді жүргізетін Орталық Комиссия бұндай жайды лайықсыз тауып, бұдан былай губерниялық бөлімдермен алдын ала сөйлеспейінше штаттан тілі қазақ қызметкерлерін жіберудің жарамайтындығын білдірді һәм Қазақстанда қазақ тілді жүргізу ? толықтырмастан кіргізу тағдырын Мәскеу Орталығында өткен өтінішіміз бекініп келгенше, біздің 30-шы майда 119-шы нөмірлі шығарылған бұйрық қайта қолдану керек». Қазақ Орталық Атқару Комитетінің хатшысы әрі Орталық Комиссия төрағасы Ораз Жанұзақұлы Исаев бекітуімен Семей губерниясы бойынша құрылған қазақ тілін жүргізу комиссияна жіберілген бұл хат, губерниялық комиссия жағынан жіберілген кемшілікті баса айтып, қазақ тілді жұмысшы-қызметкерлерді жұмысқа тағайындаған сәтте қызметкердің келісімін, қызметкер жіберілгелі отырған мекеменің бос қызметтік орындарын, қаржылық жағдайын ескере отырып жүргізуге шақырады. Сонымен қатар, хаттан келісілместен Семей губерниялық Еңбек бөліміне штаттан тыс қызметке жіберілген Нөкербек баласының айлықсыз қалған мысалы келтірілген (ҚР ОМА, қ.774:82).

«Қазақ тілін жүргізу» жұмыстары барысында көлемді түрде талқыға түсіп, бір жақты шешімі табылмаған мәселелердің ішінде қай өңірлердің, қай мекемелерін бірінші кезекте қазақ тіліне көшіру керектігін анықтау мәселесі тұрды. Бұл мәселені шешу бағытында да үлкен тартыстар орын алды, бірінші кезекте халықпен тығыз байланысты қызмет атқаратын мекемелерді (аурухана, түрлі мемлекеттік маңызы бар мекемелер, мектептер) аудару керек деген ұсыныстар түссе, терминдерге, жалпы жұмыс спецификасына байланысты ауруханалардағы кеңселік жұмыстарды қазақ тілін аудару сол кезде мүмкін болмастығын айтқан адамдар да болды. Бұл сынды тартысты ҚР ОМА қорынан табылған

Ақтөбе губерниясының Темір уездіне қатысты келесі бір құжаттың көмегімен талдап көрсек: *«Темірдің уездік Исполкомының (? Комитеті) президиумы осы жылдың 14-апрелінде болған мәжілісінде ? қазақ тілін жүргізетін уездік комиссияның протоколын һәм уездік комиссияның төрағасы М. Тілепбергенұлының баяндамасын тыңдаған. ? М. Тілепбергенұлының Темір уезіндегі барлық уездік бөлімдерде һәм Исполкомда кеңсе істерін таза қазақ тіліне айналдыру керек, өйтпуге мүмкіндік бар деген ұсынысына қарамастан ұйғарды: уездік мекемелерде кеңсе істерін қазақ тіліне тегіс аударып жіберуге әр-бір кедергі бөгеттерді еске алып, мүмкін болған бөлімдерді гана қазақ тілін жүргізуге қажет дейді»* (ҚР ОМА, қ.774:32), яғни, архивтік құжаттың бұл бірінші бөлігінде Темір уездінің «Кеңсе істеріне қазақ тілін енгізу бойынша Орталық Комиссиясының» төрағасы М. Тілепбергенұлының, уездік мекемелерге толықтай қазақ тілін енгізуге мүмкіндік барын айтып, бұл істі жүзеге асыруға шақырғанына қарамастан, түрлі бөгеттерді сылтау тартып, мекемелердің қазақ тілін енгізуге лайықты тек біршама бөлігін қазақшалау туралы шешім қабылдаған Темір уездінің Исполкомы туралы айтылады. Ал бұл құжаттың 32а бетінде орналасқан жалғасы: *«Жоғарыда көрсетілген жайды сөздің есіңізгесалып КирЦИК жанындағы қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссия ол ұйғарысты хата (қате) һәм КирЦИК-тің 23-ші жылда 22-ші ноябрьде шығарған декретінің бірінші байнағына (тармағына) қарсы келеді деп табады. Өйткені ол байнақ (тармақ), Ақтөбе губерниясының барлық қазақ болыстарында һәм Торғай, шалқар, Темір, Ақтөбе һәм Ырғыз уездерінен бастап тегіс жүрсін деп айқын ұсынады. Соның себепті КирЦИК жанындағы Орталық Комиссия КирЦИК-тің үлкен президиумының 24-ші жылдың 6 февралінде 45 қаулысындағы 7 байнақ (тармақ), 2 параграфта берілген құқықтың негізінде Ақтөбе Губисполкомына ұсынады: Темір Исполкомы мен 14-ші апрелде шешілген мәселені өзгертудің қамында қайта қарауға һәм кеңселерде қазақ тілін жүргізуде анау-мынауға даңданбай, КирЦИК-тің 23-ші жыл 22 ноябрьде шығып, жүзеге асырылып бастаған декретін һәм қазақ тілін жүргізетін комиссияның нұсқауларымен қолдануға ұсынуға!»*, яғни, құжаттың бұл бөлігінде «Орталық Комиссия» Темір уездінің Исполкомының бұл ұйғарымын Қырғыз (қазақ) Орталық Атқару Комитетінің 1923 жылғы 22 қарашасында қабылданған декретінің («Қырғыз

(Қазақ)тілінде іс жүргізуді енгізу туралы») 1-ші тармағына қайшы келетіндігін ескертіп, Ақтөбе губерниясының қазақ ұлтының басымдылығы жоғары болыстары мен уездерінде толықтай қазақ тілін енгізуге болатындығын айтып, Қазақ ОАК-нің 1924 жылдың 6 ақпанында қабылданған 45 қаулының 7 тармағының 2-ші параграфында берілген құқықтық негізіне сілтеме жасап, Исполкомның ұйғарымын өзгертіп 1923 жылдың 22 қарашасында қабылданған декретті жүзеге асыруға шақырады (ҚР ОМА, қ.774:сол бетте). Құжатты Қазақ ОАК хатшысы және Орталық Комиссияның төрағасы, мемлекет қайраткері Жанайдар Сәдуақасов және хатшысы Зотов тұсында жазылған, бұл шамамен 1923-1924 жж. аралығы.

Алайда, қаражат тапшылығына және одан басқа да қиындықтарға қарамастан қазақ тілін жүргізуде, баяу да болса, іс алға жүре бастады. Қазақ тілді қызметкерлерді, қазақ тілінде іс жүргізу бойынша нұсқаушыларды оқытатын қысқа мерзімді оқу курстары ашыла басталды. Газеттің 1924 жылғы сол 224-ші санында «Қазақ нұсқаушыларының аймақтық курсы» атты тағы бір қысқа ақпараттық мақала жарық көрген: *«Июльдің 15-де Орынборда, Халық ағарту комиссариатының басқаруында, Бақылау комиссариатының бақылауында, қазақ тілін жүргізетін қазақ нұсқаушылар әзірлеп шығару үшін аймақтық курс ашылды. Курс үш айлық болатын болып 30 кісіге арналды. Губернелерге курсқа уез сайын бір адам (қазақ) жіберуге бұйырылды»* (Қазақ, 1924(№224):2).

«Қазақ тілін жүргізу» жұмысының оңды, әрі жоғары қарқынмен жүруі түрлі губернияларда, уездерде түрлі деңгейде жүрді. Комиссия жұмысының үлгі тұтарлық жүрісі туралы жаңалықты «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылы 18 шілдесінде шыққан 227 санына, Сәкен Сейфуллинмен үзеңгілесе қазақ тілінің қамын ойлап, аянбай тер төккен Жанайдар Сәдуақасов тұсында Орталық Комиссия хатшысы рөлін атқарған Зотов тарапынан ұсынылды. Бұл мақала «қазақ тілін жүргізу» жұмысының Орал губерниясындағы жағдайы мен Пошта-телеграмм Комиссариаты жұмысына арналған: *«Қазақ тілін жүргізетін губерnelік комиссия Орал губернесінде осы жылдың апрелінің 17-сінде құрылып сол уақыттан бастап қазақ тілін жүргізу жұмысы губернеде-де, орындарда-да бұрынғыдан тәртіптірек һәм күштірек жүре бастады. Қазақ тілін жүргізу жұмысының жайы июннің 1-де мына күйде: Жампейті уезінде кеңсе істері түгелімен*

қазақ тілінде жүргізіледі. Гурьев уезінің уездік мекемелерінде істің 70 проценті қазақ тілінде жүреді. *Болыстық Аткомдарда, ауылдық кеңестерде іс толығы қазақша жүре бастады. Елек, Орал уездері басқа уездерден кейінірек қалсада, оларда-да қазақ тілі жүргізіліп жатыр. Орласкийдегі губерnelік мекемелерде, КирЦИК-тің қазақ тілін жүргізу туралы шығарған декретін орындауға тырысып кеңсе қызметкерлерінің 12 процентін қазақтан алып істерін ақырындап қазақшаға айналдыра бастады.*

Пошта-телеграм кемесариетінде (комиссариятында).

Пошта-телеграм кемесариатында қазақ тілін жүргізу жөнінде істелейін деп тұрған жұмыстар мыналар: жаңа ашылған орындарда қызметкерлерді қазақтан алу кеңсені ықшамдағанда жергілікті тілдерді білетін қазақ қызметкерлерін қолдан келгенше сақтап қалу. Қазақша адресі бар жәй қандарды жүргізу жұмысын ретке салу. Қазақша адресі бар заказды қаттарды (хаттарды) қабыл ету, машина ісінде һәм басқа жұмыстарды қиыншылықтары болғандықтан пошта-телеграм кемесараты (комиссарияты) қазақ тілінде телеграм алуды, ол мәселе шешілгенше тоқтай тұрмақшы» (Зотов, 1924(№227):2). Мақала мазмұнына назар аударар болсақ, 1924 жылдың 17 сәуірінен бастап Орал губерниясына қарасты қазақ тілін жүргізетін губерниялық комиссияның жұмысы жоғарғы қарқынмен жүре бастағанын көре аламыз. Жұмыс қарқынының жоғарылауы жұмыс нәтижесін тез арада ортаға шығарғанын да байқай аламыз. Яғни, кеңсе ісі болыстық Аткомдарда, ауылдық кеңестерде, Жампейті уездінде 100 пайыз, толықтай қазақ тілінен көшкенін, Гурьев уездінің 70 пайызы қазақ тіліне көшкенін, Елек, Орал уездерінің кештеп болса да қазақ тілін енгізе бастағанын, губерnelік мекемелердің қазақ тілді әрі қазақ қызметкерлері санын 12 пайызға дейін көтергендігін аңғара аламыз. Пошта-телеграмм Комиссариятының да қазақ тілін енгізу мақсатында жұмыс жоспарын жасап, іске кіріскендігін де байқаймыз. Бірақ, бұл тек жекелеген, әрі, салыстырмалы түрде әлі де болса баяу қарқын еді.

Жалпы, кеңсе жұмысын қазақ тілінде жүргізу, қазақ тілінің әлеуетін көтеру мақсатында құрылған Орталық Комиссия жұмысының жоғары деңгейде жүрмеуі зиялы қауымды қатты алаңдатты. Комиссия жұмысын сынап, кемшілік тұстарына нұсқап жазылған

мақалалар, комиссия жұмысына бөгет оқиға немесе адамдарды сынап жазған мақалалар көбінесе «Еңбекші қазақ» беттерінде жазылды. Сын мақалалар ішінде, «Еңбекші қазақ» газетінің 1925 жылғы 364 нөмірінде Міржақып Дулатов тарапынан жазылған «Қазақ тілін жүргізетін кемесариетінің (комиссияның) құлағына алтын сырға» атты мақаласын атап өтуге болады. Міржақып Дулатов бұл мақаласында Орталық Комиссияның және комиссияның өлкелердегі бөлімшелерінің «қазақ тілін жүргізу» жұмысының қалай жүріп жатқандығын жіті тексеріп, қадағалап отырғанына күмән келтіріп, дәлел ретінде Қызылорда қаласында орын алған оқиғаны келтіреді. Оқиға халық назарына ұсынылған Ішкі істер комиссариятының жарлығы төңірегінде өрбіп, бұл жарлықтың қарапайым халыққа түсініксіз болуында жатты. Міржақып Дулатовтың сын мақаласының өзегі, қазақ тілінің қолданылмауында емес, өйткені, жарлық қазақ тіліне аударылған, ал жарлықтың аударма сапасының өте нашарлығында болды. Яғни, қазақ тілін жүргізу мен қазақтандыру оңды әрі орынды, бірақ жұмыс сапасын ескеруді де маңызды санады (Дулатов, 1925(№364):2).

Сонымен қатар, қазақ зиялы қауымының «Еңбекші қазақ»-«Еңбекші қазақ» баспасөз құралы беттерінде ұлттық мүддені, соның ішінде қазақ тілі, қазақ халқының мүддесін қорғай жазған мақалалары зерттеуші ғалымдар тарапынан қарастырылып, еңбектерінде жазылған. Тарих ғылымдарының алпауыттары Мәмбет Қойгелдиев пен Талас Омарбековтың «Тарих тағылымы не дейді?» атты 1993 жылы «Ана тілі» баспасында жарық көрген еңбегінде Смағұл Сәдуақасовтың аппаратты қазақтандыруға байланысты «Еңбекші қазақ» газетінің 1925 жылғы 8 қаңтарда шыққан нөмірінде жазған «Ойланатын уақыт жетті» атты қысқа мақаласын ұсынып, Смағұл Сәдуақасовтың «қазақтандыру» процессіне баса назар аударғанын айтады. Енді сол бөліктен үзінді: «С. Сәдуақасов мемлекеттік аппаратты қазақтандыруды батыл қойып, ол процестің пәрменді жүруі үшін күрес жүргізгенде, арзан, бір күндік, тар таптық немесе жеке бастық мақсаттарды көздеген емес. Редактор қызметіне бекітілгеннен кейінгі өзі қол қойған «Еңбекші қазақтың» санында жариялаған «Ойланатын уақыт жетті» атты бас мақалада: «...Қазақ тілін іске асырғандағы біздің мақсат: қазақтың бір-екі оқығанын төре қылу, оларға ақша табу емес. Мекемеде отырған қазақ ауылда жатқан қара шаруа

қазақпен байланысын. Ауылдан біреу қалаға келсе, қара қазақ өз тілінде арыз етіп, өз тілінде жоғын жоқтап алатын болсын. Бұл сықылды жеңілдіктер біздің «қазақтандырған» мекемелеріміздің қолынан әбден келетін болсын. Осы күнгі біз білетін мекемелер бұны істеп отырған жоқ...», — деп жазды («Еңбекші қазақ», 1925, 8 қаңтар)» (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:69).

Тіл мәселесіне анық маңыз мен басымдық беріп, Орталық Комиссия жұмысын қолдап та, сынап та мақала жазған адамдардың ішінде Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллиннің шоқтығы биік. «Еңбекші қазақ» беттеріндегі Сәкен Сейфуллин мақалалары, әсіресе газеттің бас редакторы қызметінде жүрген кезде қыза түсті.

Тек қана 1923 жылдың өзінде «Орталық Комиссия» жұмысы және жалпы өзекті тіл мәселесі бойынша Сәкен Сейфуллиннің «Еңбекші қазақ» газетінде біршама мақалалары жарық көрген. Мысалы, «Еібекшіл қазақ» газетінің 1923 жылғы, маусым айының 9-да жарық көрген 100 санында «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек», сәл кейінірек, маусымның 25-де жарық көрген 105 санында «Кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізуге кірісу керек» атты мақалалары шықты. «Қазақ тілін жүргізу» немесе «қазақтандыру» жұмыстарының мәселелері мен қиыншылықтары туралы, қазақ тілін жүргізу бойынша құрылған Орталық Комиссия жұмысы туралы 1923 жылдың тамыз айының 15-де «Еңбекшіл қазақ» газетінің 118 санында жарық көрген «Не қылдыңдар?» атты талап мақаласы да Сәкен Сейфуллиннің тіл жанашыры ретіндегі ерен еңбегінің бір көрсеткіші болып табылады. «Не қылдыңдар?» атты мақаланың алғашқы бөлігінде Сәкен Сейфуллин «қазақ тілін жүргізу» мәселесі бойынша қабылданған қаулылар туралы, атап айтар болсақ, «Қазақстанның Орталық Кеңес (совет) Комитетінің 3-ші жиылысы қаулысы мен 12-ші Партия жиылысы қаулыларын сөзге тиек етіп, бұл қаулылар нәтижесінде Қазақстанның Сот Істері Комиссариаты мен Ішкі Істер Комиссариатының бұйрықтары губерния-губернияға жіберілгендігі туралы айта келіп, бұл бұйрық-қағаздармен бірге, нәтижелірек болар деп қазақ оқушылары мен студенттерін жібергендігін де растайды. Бұйрық хаттармен қатар адамдарды бірге жіберу, жергілікті атқарушы органдар немесе ұйымдар қатарындағы азаматтарды белсенді түрде іске тарту мақсатында жасалған іс болатын. Алайда, көп ұзамай, губерния-губернияға аттанған бұл жігіттерден жағымсыз хабарлар келе

бастағанын мақаланың екінші бөлігінде алға тартқан Сәкен Сейфуллин, жергілікті ұйымдар мен органдарда қызмет қылатын азаматтардың қазақ тілін жүргізуде еш ынта білдірмегенін қатты басып айтады. Мақала соңында Сәкен Сейфуллин Қазақстан Орталық Кеңес (совет) Комиссиясының келесі жиылысында губерниялардағы, уездердегі «қазақ тілін жүргізу» жұмысына жауапты азаматтардан атқарылған жұмыс бойынша есеп алынатынын жазды (Омашев, 2013:265-266).

Баспасөз көсемсөздері арасындағы Сәкен Сейфуллин мұрасын зерттеу барысында, Сәкен Сейфуллиннің «Манап Шәміл», «Дүйсенбі» немесе «Жұмақан» деген бүркеншек аттармен жазғанын да ескеру керек.

Жалпы, Сәкен Сейфуллин кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу мәселелері бойынша 1923 жылдың 9 маусымынан бастап нақты «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газеттері беттерінде 8 мақала жариялаған (Сейфуллин, 2005:8).

«Қазақ тілін жүргізу» туралы Сәкен Сейфуллиннің «Еңбекші қазақ» бетінде жазған соңғы мақаласы 1924 жылы 17 наурызда шыққан – «Ашық хат». «Ашық хат» – губерниялық және уездік Кеңес Комитеттерінің төрағаларына арнау немесе үндеу деп те қабылдауға болады. Сәкен Сейфуллин бұл «Ашық хат»-ында алдыңғы 7 мақаласындағыдай «қазақ тілін енгізу» жұмыстары тірелген бөгеттер туралы айтады. Қайта қайталайды. Бұл арада бір жыл өтсе де істің әлі ойдағыдай жүрмеуімен байланысты болғаны шамасы. Сәкен «қазақ тілін жүргізуде» тек қана бұйрық шығарып істі өз жолына қоя беруге болмайтындығын алға тартады. Жұмыстың жоспарлы жүргенін қалайды. Қаражат тапшылығы мен қызметкер тапшылығын алға тартып, селқос қараған адамдарға да назын білдіреді. Қазақ азаматтарын ынта мен жігер танытып, біріге, бір-біріне демеу болып «қазақ тілін жүргізуге» шақырады, әрі оңды нәтиже беретініне сенімін де жасырмайды. Әсіресе, сол кезеңде көптеген қазақ азаматтары үшін соққысы мыңдаған зеңбірек оғына тең бір ғана «ұлтшыл» деген атаудан қорқып қазақ тіліне кірісе алмай отырған адамдарға арнап, бұл істерінің, сол кезеңгі түсінік бойынша, ұлы революцияны іске асырған «совет азаматы» немесе «коммунист» атына сай келмейтіндігін, коммунист бірінші кезекте халық мүддесін жоғары қойып, бар күші сарпылғанша күресуі керектігін жазады. Қазақ азаматтарынан тағы бір мәрте ынта-жігер сұрайды. Сонымен қатар, бұл көлемді мақалада, Сәкен, жұмыстың іс

жүзінде жүзеге асуу үшін, қазақша-орысша оқу-жазу білетін барлық азаматтардың санын, кеңсе істерін және орыс тілін тәуір білетін адамдардың санын, олардың аты-жөні, жасы, білімі қамтылған ақпаратты алып, бұл ақпараттан бастап іске кірісіп, ең алдымен жас қызметкерлерді тартуға шақырды. Еңбекшіл халыққа «Қазақ тілін сіздер төменнен жоғары қарай жүргізіңіздер. Біз жоғарыдан төмен қарай жүргізейік» – деп үндеу салды (Сейфуллин, 2005:169).

«Ашық хаттан» пайда болған тағы бір тұжырымды ой – ол қазақ тілінің жылдам, сапалы, ұзақ қолданылу тек қана еңбекші халықтың белсенді кірісуі арқылы жүзеге асырылатын дүние. Яки, халық мүддесіне арналған кез келген бастама тек халық қолдауы арқылы ғана жүзеге асырылады. Өкінішке орай дәл «Орталық Комиссия» жұмысы тұсында ол қолдау болмаған сияқты. Ықпалдауымыздың себебі «қазақ тілін жүргізу» жұмысының бір кезеңде басталған «коренизация» яғни «қазақтандыру» жұмысымен салыстырғанда өте ауыр жүруі. Ал бұл екі жұмыстың түпнегізі ол қазақ тілін білетін қазақ азаматтарының қызметке тарту, сол арқылы «мәдени құрылысты» іске асыру болды.

Сәкен Сейфуллиннің «Орталық Комиссия» ісіне және маңызы жоғары басқа да мемлекеттік істерге аса назар аударып, баспасөз беттерінде белсенділік танытуының тағы бір себебі, 1922-1925 жж. аралығында «Еңбекшіл қазақ-Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторы және Қазақ АССР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызметін қоса атқаруында болатын.

Бұл зерттеу жұмысы аясында, «Орталық Комиссия» бойынша «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газеттерінде жарық көрген мақалалардың тек бір аз ғана бөлігі, жалпы бүтін қазақ жерінде орын алған нақанды жұмыс нәтижесін толыққанды ашып көрсете алмағанымен, «қазақ тілін жүргізу» және «қазақтандыру»-да орын алған басты қиыншы-

лықтарды ажырата білуге мүмкіндік береді. Толыққанды зерттелмеді деуге негіз болған жағдай, «Орталық Комиссия» жұмысын «Еңбекші қазақ» беттерінде жазып, қазақ тілінің жемісті жүруін қалаған Мәннан Тұрғанбаев, Хамза Жүсіпбеков, Нығмет Нұрмақов және т.б. қайраткерлердің мақалаларының бұл зерттеу жұмысында қаралмағандығында жатыр.

Қорытынды

Кеңестік Қазақстан кезеңінде мемлекеттік саясат пен ұлттық мәселелерді шешу, жаңа еңбекшілер қоғамын қалыптастырып, бұл қоғамды мемлекеттің мүддесі үшін күресуге шақыру жұмыстарын жүзеге асыру барысында өнімді құрал ретінде нақты орын алған БАҚ түрі – баспасөз. Бұл баспасөздер ішінде, әсіресе, Кирревкомның, Қазақ ОАК-нің негізгі баспасөз құралы «Еңбекші қазақ» газетінің халықтың өмірінде орын алған қоғамдық-саяси, экономикалық, т.б. оқиғаларды жариялауы, бұл оқиғаларға жүйелі және салыстырмалы түрде зерттеу жүргізуге мүмкіндік беріп қана қоймай, оқиғалардың нақты тарихи хронологиялық кезеңі мен ықпалын ажыратуға көмектесетін маңызды тарихи дерек екендігін көрсетті. Сонымен қатар, бұл ақпараттар көздерінен қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия жұмысының Жұмысшы Қара-Шаруа Инспекциясы Халық Комиссариатына өткізілместен бұрын көптеген кедергі-бөгеттерге ұшырап, толыққанды жүзеге асырылмағандығын аңғартады. Олай да болса, баспасөздердің «комиссия» жұмысына тікелей әсер ете алмағанымен, түпкілікті проблемаларын ашық көрсетіп, болашақ бағасын беруге үлкен үлес қосты. Қорыта келгенде, «қазақ тілін жүргізу», «комиссия жұмысы» және көсемсөздер тарихы мен мазмұнын зерделеу бағытында үлкен зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі бар.

Әдебиеттер

Атабаев Қ. (1998). Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: монография. – Алматы: Қазақ Университеті баспасы.

Газет тарихы. <https://egemen.kz/page/gazet-tarikhy> Қаралған күн: 01.02.2022.

Декреты и Постановления Центрального Исполнительного комитета Советов, Совета Народных Комиссаров и Совета труда и обороны Киргизской Советской Социалистической Республики. (1921). Сборник № 1. Книга 1-VI. (14 октября 1920 года – 1 апреля 1921 года). Оренбург: Киргосиздат.

Дулатов М. (1925). Қазақ тілін жүргізетін кемесінің (комиссияның) құлағына алтын сырға. Еңбекшіл қазақ, №364, 2 б.

Жер бөлімінде. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.

Зотов. (1924). Орал губернесінде. Еңбекші қазақ газеті, №227, 2 б.

- Кенжеұлы А. (1924). Қасақаналық па? Қастық па?. Еңбекшіл қазақ газеті, №221, 3 б.
- К. (1924). Қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссияның ісі. Еңбекшіл қазақ газеті, №213, 2 б.
- Қазақ нұсқаушыларының аймақтық курсы. (1924). Еңбекшіл қазақ газеті, №224, 2 б.
- Койгелдиев М., Омарбеков Т. (1993). Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі. 69 б.
- ҚР ОМА. Қор 5, тізімдеме 7, іс №6а, 63-64 бб.
- ҚР ОМА. Қор 30, тізімдеме 4, іс 222, 71-71(тер.б.) бб.
- ҚР ОМА. Қор 774, тізімдеме 1, іс 4, 82 б.
- ҚР ОМА. Қор 774, тізімдеме 1, іс 5, 32 б.
- Мелетсия һәм углорозыске. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Омашев Н. (2013). 1920-жылдардағы кеңестік журналистика. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Омашев Н. (2014). Жиырмасыншы жылдар журналистикасы. 1 том. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Орталық кемеседі (комиссияда). (1924). Еңбекшіл қазақ газеті, №224, 2 б.
- Сейфуллин С. (2005). Көп томдық шығармалар жинағы. 5 том. Алматы: Қазығұрт.
- Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства КССР. (1923). 20 декабря, № 15.
- Сот мекемесі. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Тергеу бөлімінде. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Шалқарда қазақ тілін жүргізу жайы. (1924). Еңбекшіл қазақ газеті. №228, 2 б.
- Шарлақта. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Шілдебай С., Кабдусhev Б., Жұматов Д. (2020). Кеңестік Қазақстан: қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу тарихынан. «edu.e-history.kz», № 4(24), 11 б.

References

- Atabaev K. (1998). Merzimdi basılım XIX gasırdın ayagı – XX gasırdın basındağı Qazaqstan tarixınmı deregi retinde [Periodicals as a document of the history of Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries]: a monograph. – Almaty: Kazakh University Publishing House.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 5, inventory 7, case №6а, pp. 63-64.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 30, inventory 4, case №222, pp. 71-71(turnover).
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 774, inventory 1, case №4, p. 82.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 774, inventory 1, case №5, p. 32.
- Meletsiya ham wgloroziske [Police and Criminal Investigation]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Dekreti i Postanovleniya Centralnogo Ispolnitelnogo komiteta Sovetov, Soveta Narodnix Komissarov i Soveta trwda i oboronı Kirgizskoy Sovetskoı Socialıstıçeskoı Respwblıki [Decrees and Resolutions of the Central Executive Committee of the Soviets, the Council of People’s Commissars and the Council of Labor and Defense of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic] (1921). Collection № 1. Book 1-VI. (October 14, 1920 – April 1, 1921). Orenburg: Kirgosizdat.
- Dulatov M. (1925). Dedicated to the Commission on the introduction of the Kazakh language into office work [Qazaq tilin jürgizetin kemesienin (komıssiyanıñ) qulagina altın sırğa]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №364, p. 2.
- Gazet tarixi [History of newspaper]. <https://egemen.kz/page/gazet-tarikhy>. Date: 01.02.2022.
- Jer böliminde [In the land department]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Kenjeulı A. (1924). Qasaqanalıq pa? Qastıq pa? [Deliberate? A conspiracy?]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №221, p. 3.
- K. (1924). Qazaq tilin jurgizetin Ortalıq Komıssiyanın isi [The case of the Central Commission for the conduct of the Kazakh language]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №213, p. 2.
- Koıgeldiev M., Omarbekov T. (1993). What does history say? Almaty: Ana tili (Native language), p. 206.
- Omashev N. (2013). 1920-jıldardağı kenestik jurnalıstıka [Soviet journalism in the 1920s]. Almaty: Kazakh encyclopedia. p. 317.
- Omashev N. (2014). Jıırmasınşı jıldar jurnalıstıkası. 1 tom [Journalism of the twenties. 1 volume]. Almaty: Kazakh encyclopedia. p.317.
- Ortalıq kemesede (komıssiıyada) [In the Central Commission]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №224, p. 2.
- Qazaq nusqaushılarının aymaqtıq kursı [Regional course of Kazakh instructors]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №224, p. 2.
- Seyfullin S. (2005). Kop tomdıq shıgarmalar jınagı. 5 tom [A collection of multi-volume works. Volume 5]. Almaty: Kazıgurt. p. 367.
- Sobraniye uzakoneniı i rasporyajeniı Rabochego i Krestyanskogo Pravitelstva KSSR [Collection of legalizations and orders of the Workers’ and Peasants’ Government of the Kazakh SSR]. December 20, No. 15.
- Sot mekemesi [Judicial institution]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Tergew boliminde [In the investigation department]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Shalqarda qazaq tilin jurgizu jayı [State of the Kazakh language in Sharlak]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №228, p. 2.
- Sharlaqta [In Sharlak]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Shildebay S., Kabdushev B., Jumатов D. (2020). Kenestik Qazaqstan: qazaq tilinde is jurgizudi engizu tarıhnan [Soviet Kazakhstan: from the history of the introduction of office management in the Kazakh language]. «edu.e-history.kz», № 4(24), p.11.
- Zotov. (1924). Oral gwbernesinde [In the Ural province]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №227, p. 2.